

‘Den danske Bog’ - set fra anden række

af fhv. seniorforsker Harald Ilsoe

Den danske Bog er titlen på Lauritz Niensens storværk om dansk boghistorie fra den ældste tid til trykåret 1941. Kyndigt og omhyggeligt behandler han bogens og typografiens historie gennem vekslende vilkår og stilidealer og lader ikke mindst illustrationskunsten og de forskellige reproduktionsmåder indtage en fremtrædende plads i fremstillingen. Det er værket, man konsulterer, når man vil have sammenhæng i sin boghistoriske viden, og dertil en dejlig billedbog, som med sine 170 illustrationer viser en lang række eksempler på fremragende tryk og billedbøger, som de færreste har mulighed for selv at tage i hånden. Det er egentlig mod forventning, at det ved årelang tålmodighed og i al beskedenhed er lykkedes forfatteren af denne artikel at få opfyldt sit ønske om at tilvejebringe et nogenlunde repræsentativt udvalg af danske bøger fra tiden ca. 1850-1910. Det har ladet sig gøre for forbavsende rimelige penge. Bøger med ‘krøllede bogstaver’ er der næsten ingen, der vil læse, og adskillige forfattere er efterhånden sunket dybt i kurs. Jonas Lie f.eks. er vel i dag ukendt for de fleste, men alligevel føles det som et røverkøb at kunne få *Familien på Gilje* med Werenskiolds dejlige tegninger for 10 kr., og godt køb må det også kaldes at slippe med at give det dobbelte for *Sanct Hansaften-Spil* i udgaven med Hans Nikolaj Hansens illustrationer. Stunder til at fordybe sig i bøgerne er der først rigtig blevet

i en tilværelse som pensionist, og ud af en dialog med Lauritz Nielsen og andre bogkyndige er så vokset de følgende strejftog. De forvilder sig af og til væk fra hans bog, men den gunstige læser vil sikkert tilgive i al fald den af vildvejene, som har ført frem til nogle tilsyneladende upåagtede H.C. Andersen-illustrationer.

Fire år efter *Den danske Bog* udkom samme Niensens *Gyldendal gennem 175 Aar*, der i visse henseender kan læses som et supplement og med et halvhundredes illustrationer udvider de tilgængelige afbildninger betragteligt. For at nævne nogle eksempler: I *Den danske Bog* omtales s. 204 de første illustrationer af J. Th. Lundbye i et folkeligt månedsblad 1839-40, men først i *Gyldendal* er der blevet plads til et vise en prøve herpå (s. 62). Stærkt fordømmende beskrives s. 183 et smagløst titelblad til Goethes *Faust* ‘med plumbe, skraverede Frakturbogstaver’ i titlen, men man skal slå op i *Gyldendal* (s. 103) for at se, hvor slemt det ser ud (ikke så slemt, som man skulle tro). Pennetegninger af Frants Henningsen til Paludan-Müllers *Danserinden*, der blot nævnes s. 262, er eksemplificeret med en illustration i *Gyldendal* (s. 137). Kr. Kongstad er s. 235-36 og 292 tilgodeset med afbildninger af dekorative tryk, men en ikke uvæsentlig del af hans virksomhed bestod i udformningen af bogomslag, og vil man stifte bekendtskab med blot ét af disse, må man slå op i *Gyldendal* (s. 192). Ét af Valdemar Andersens bogomslag afbildes s. 317, et andet i *Gyldendal* (s. 198) - osv. osv. På et enkelt punkt bliver der rettet op på en regulær forsømmelse. Nielsen havde ikke fået nævnt i *Den danske Bog*, at indsættelsen af et dekorativt titelbillede forrest i en bog var på mode ca. 1870-90, og det blev der så rådet bod på med nogle bemærkninger i *Gyldendal* med påfølgende afbildning af tre titel-

Eventyr.

Grantræet.

Ude i Skoven stod der saadant et nydeligt Grantræ; det havde en god Plads, Sol kunde det faae, Luft var der nok af, og rundt om vorte mange større Kammerater, baade Gran og Fyr; men det lille Grantræ var saa iltert med at vore; det tænkte ikke paa den varme Sol og den friske Luft, det brød sig ikke om Bønderbørnene, der gif

1

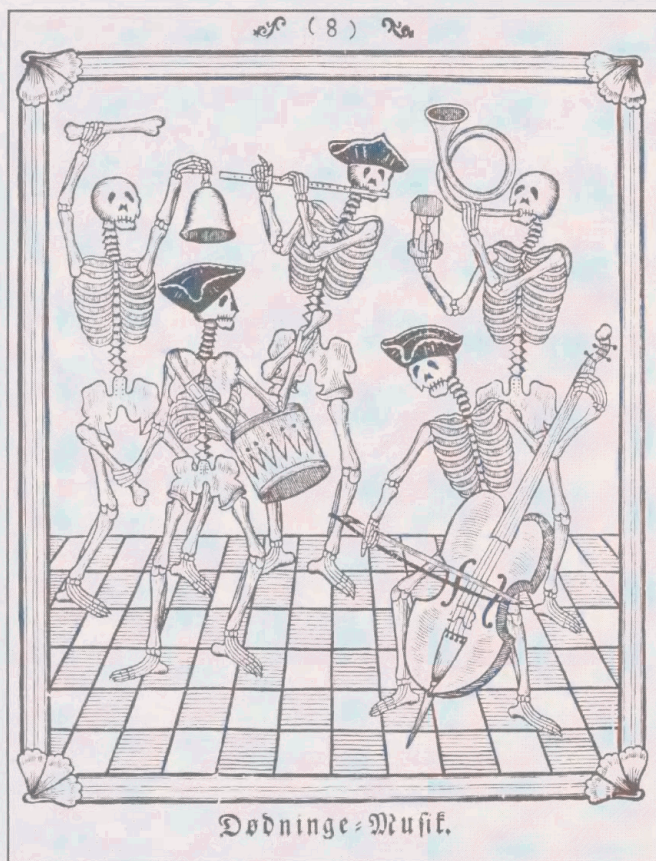
Fig. 1. Anonym illustration til H.C. Andersens eventyr 'Grantræet': "Ude i Skoven stod der saadant et nydeligt Grantræ; det havde en god Plads, Sol kunde det faae, Luft var der nok af, og rund om voxte mange større Kammerater ...". Se videre nedenfor s. 15.

billeder (s. 105-08) - naturligvis valgt ud fra den givne begrænsning, at de forekommer i bøger fra Gyldendal. Et mere fyldigt udvalg er nylig vist i dette magasin.¹

En anden repareret på. Nielsen tog næsten ingen notits af forlagsbindet, som i stigende omfang efter ca. 1850 blev så almindeligt, at det uafviseligt udgør en del af 'bogens historie'. Fravalget kan forklares som en praktisk

begrænsning, men den ikke helt gode grund var, at Nielsen som de fleste bogkyndige i hans generation så ned på de såkaldte komponerede bind, der dominerede bogmarkedet frem til 1. verdenskrig. For Nielsen gjaldt alene den gode smag, og disse 'prangende Bind', som han betegnede dem, udgjorde efter hans mening 'nærmest et Lavmaal af Bogkultur' (Gyldendal s. 115). Dog kunne han gå med til, at de fra om-

Fig. 2. Træsnit af Thomas Borup til Det menneskelige Livs Flugt eller Dødedands, 1762.

kring 1900 'efterhaanden blev mindre decente' (smst. s. 141). Kun to bind har han afbildet, det kendte bind til *Hjortens Flugt* fra 1858 efter Lorenz Frølich's tegning (*Den danske Bog* s. 185) og bindet om Asbjørnsens *Eventyrbog* fra 1883 (*Gyldendal* s. 118). Senere har de komponerede bind fået oprejning i rigt illustrerede artikler i *Fund og Forskning*.²

Da *Den danske Bog* udkom, var der kun en enkelt person, der kunne gøre Lauritz Nielsen rangen stridig som førende kender af dansk bogvæsen, hans yngre bibliotekarkollega på Det Kongelige Bibliotek R. Paulli, hvem han iøvrigt nævner med tak i forordet og senere i bogen (s. 230) om-

taler som en fremragende bogtittelægger. Paulli fik 1949, da Nielsen var død, chancen for at udmønte en del af sin store viden som medarbejder ved udarbejdelsen af udstillingskatalogen *Dansk Boghaandværk gennem Tiderne 1482-1948*, hvor Palle Birkelund er angivet som redaktør, men Paulli var den faglige hovedkraft. Katalogen har sin selvstændige værdi, ingen tvivl om det, men Nielsen kan her siges at have uddybet, suppleret og undertiden diskret korrigeret i de ofte udførlige beskrivelser af udstillingens mere end 400 bøger og værker. I forordet bemærkes: 'Der er ... ikke givet nogen kvalitativ Bedømmelse af eller Kritik af Værkerne, men Fremstillingen er holdt saa

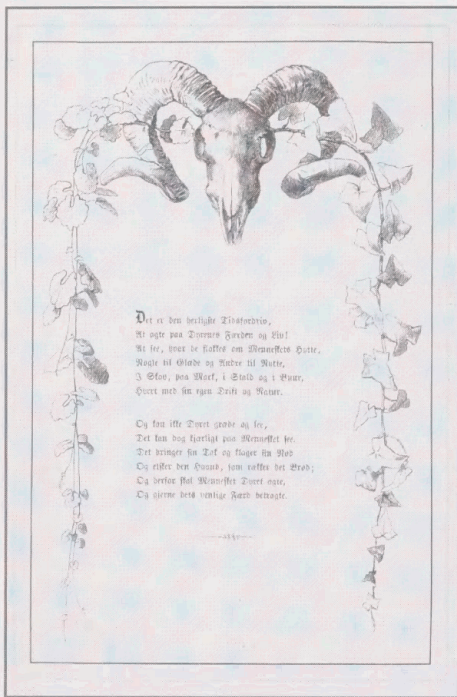

Fig. 3. Dekorativ ramme af J. Th. Lundbye omkring indledningsverset til H. V. Kaalunds Fabler for Børn, 1845 og senere.

objektiv som mulig ...'. Dermed blev der diskret lagt afstand til Nielsens forkærlighed for at fremhæve, hvad der til enhver tid efter hans mening repræsenterede kvalitet og glimrende smag, og omvendt fordømme, hvad han fandt smagløst. Katalogen er bredere anlagt og rigere på bogtryktyper ved bl.a. at medtage nogle lejlighedsskrifter og indimellem give plads til et par kuriosas.

For at illustrere forskellen er det f.eks. karakteristik for Nielsen, at han spiser bogtrykker og træskærer Thomas Larsen Borup af med nogle få linier (s. 144), skønt Borup i årene omkring 1760 var noget af et dansk særsyn ved selv at fremstille sit ornament- og illustrationsmateriale, da de fleste af hans bogtrykkerkolleger overvejende brugte importeret materiale. Borups træsnit

var i Nielsens øjne ikke fine nok, og det skal gerne indrømmes, at de ikke er stor kunst, men netop i *Den danske Bog* har de jo en selvfølgelig interesse som hjemmegjort dansk rokokko. Med rette har Borup derfor i katalogen fået tildelt tre numre (nr. 115-17) samt en illustration. Et eksempel fra Borups *Dødedands*, om hvis træsnit Nielsen dog medgiver, at de 'er ikke uden en vis Virkning', vises som fig 2.³

Katalogen er illustreret med knap tredive billeder, når fraregnes et særarfsnit med bogbind, og udvalget er ganske klart foretaget, så de supplerer og ikke dublerer illustrationerne i Nielsens bog. Nielsens udvalg er for den ældre litteraturs vedkommende præget af en tendens til at vise kobberstukne titelblade, titelkobber og helsides kobberstik. Dem er der ingen af i katalogen. Begge er meget tilbageholdende med at vise bogomslag. Katalogen omtaler ganske mange, men afbilder kun et enkelt fra 1833 (nr. 228). Hos Nielsen finder man en 5-6 stykker plus nogle få i *Gyldendal*. Heldigvis har andre vist dem større opmærksomhed, bl.a. Alf C. Melhus, som i *Bogvennen* fra 1955 har afbildet og kommenteret 56 omslag fra årene 1870-1920.

Det bør også nævnes, at Paulli bistod H.P. Rohde, da denne som en jubilæumshilsen fra Det Hoffensbergske Etablissement fik til opgave at skrive om *Dansk Bogillustration 1800-1900*. Også denne meget smukke bog udkom 1949 og rummer ca. 40 afbildninger. Ti år senere dukkede endnu en bibliotekar frem, da bogtrykker Vald. Pedersen takkede Erik Dal for bistand til sin bog om *Dansk Typografi 1845-1958*. Den er en katalog over 122 udvalgte bøger fra perioden, forneft illustreret med ca. 150 helsides afbildninger af titelblade, tekstsider og omslag med kommentarer af den fagkyndige forfatter, der ikke altid er enig med

Nielsen. Fra Erik Dals hånd er siden 1950-erne kommet en mængde bøger og artikler vedrørende dansk bogvæsen, og da Nielsen stort set har ladt provinsens trykkere og bøger ude af betragtning (med Kr. Kongstad som markant undtagelse), skal særskilt fremhæves Dals grundige præsentation af dem i *Dansk Provinsbogtryk gennem 500 år*, udgivet 1982 og ligeledes rigt illustreret.⁴

A. Flinch og søn. Kittendorff og Aagaard

I 1840'erne begyndte en opblomstringstid for træsnittet, og da der sideløbende hermed udvikledes litografiske metoder fik bogillustrationen gode kår. Som eksempel kan nævnes en langlivet klassiker som Kaalunds *Fabler for Børn*, der med trykår 1845 udkom dec. 1844 med J.Th. Lundbyes tegninger reproduceret ad litografisk vej; fra 2. udgave 1866 er de i træsnit. Det er noget nær umuligt at give prisen til et enkelt billede frem for andre i denne prægtige billedbog. Nielsen har (s. 203) valgt at vise 'Hesten og Føllet' og H.P. Rohde (s. 49) 'Bissekræmmeren og hans Hund'. En af mine favoritter er Lundbyes fascinerende ramme omkring indledningsdigtet med blomster-ranker, der hænger ned fra kraniet af en stenbuk (fig. 3). Inddrages Inger Simonsens og Vibeke Stybes bøger om børnebogs-litteraturen, begge med mange afbildninger, ses at Simonsen ligesom Nielsen er faldet for 'Hesten og Føllet', mens Stybe har foretrukket 'Tudsen' i en koloreret udgave.⁵

Pioneren inden for fornyelsen af træsnittet var A. Flinch, der grundlagde en xylografisk virksomhed 1840. Den lagde lovende ud ved at indlede et samarbejde med J.Th. Lundbye og Lorenz Frølich, men det holdt kun et par år. Foruden nogle abc'er og børnebøger blev hans hovedindsats fra 1842 udgivelsen af Flinchs Almanak, som han oplivede med træsnit. En subskrip-

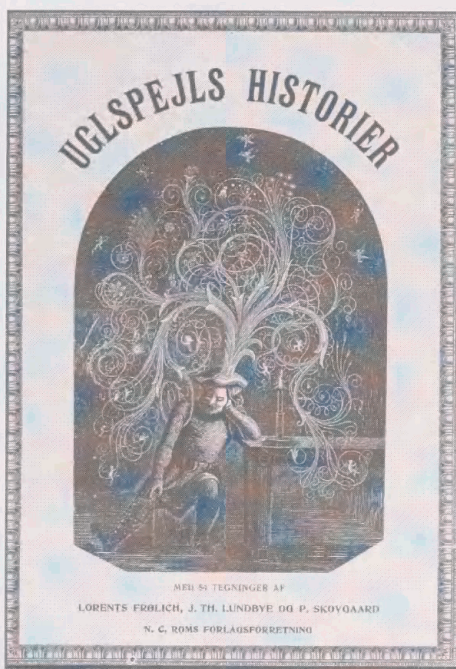

Fig. 4. 'Uglspils Tanker'. Træsnit efter tegning af Lorenz Frølich på omslaget af 1907-udgaven.

tionsudgave af folkebogen om 'Uglspil's' bedrifter illustreret af bl.a. Lundbye og Frølich måtte på grund af svigtende afsætning standse med fjerde hefte 1844, og som Nielsen fortæller (s. 191 og 204) blev tegningerne i deres helhed først udgivet 1907 (korrekt: 1906 og atter 1907). Fyldige udvalg af fortsættelsen var dog allerede med-delt af Flinch i et dagblad, og senere blev de originale træ-stokke afhændet til N.C. Roms Forlagsforretning, som 1882 og 1885 lod de populære historier udgive med et udvalg på 28 tegninger. De nåede altså større udbredelse, end Nielsen oplyser, og man føler sig lidt snydt over ikke at se værket eksemplificeret med en illustration, så meget mere som Nielsen ikke har indladt sig på at afbilde træsnit fra Flinchs værksted overhovedet. Her vises Frølichs morsomme tegning betitlet 'Uglspils Tanker' (fig. 4).⁶

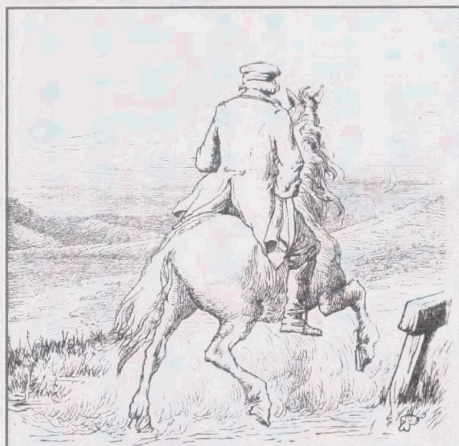

Fig. 5. Træsnit efter tegning af Edvard Petersen i Flinchs Almanak for 1874.

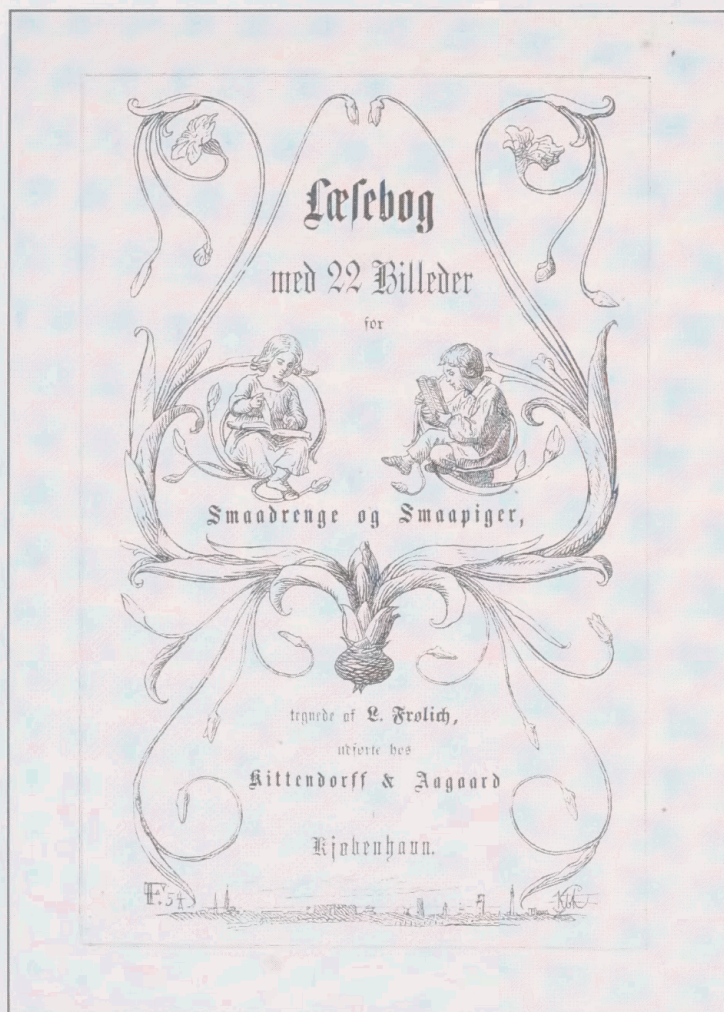
Mest berømt er de første årgange af Flinchs Almanak på grund af deres træsnit efter tegninger af Lundbye, som bl.a. leverede den fine tegning af en pige med svovlstikker, der inspirerede H.C. Andersen til 'Den lille Pige med Svovlstikkerne' (se senere). Da almanakken på kort tid havde slået an, blev der imidlertid slækket på den kunstneriske indsats, som betød mindre for dens udbredelse end almanakhistorierne og prisbilligheden (pris: 20 skilling). Blandt flere almanak- og kalenderpublikationer blev Flinchs Almanak i 1860erne Danmarks mest solgte periodicum med et oplag på ca. 100.000, uanset at den indholds- og illustrationsmæssigt stod tilbage for andre, mere lødige (og dyrere) kalenderpublikationer som f.eks. *Folkekalender for Danmark*, der begyndte 1852 (pris: 48 skilling).

Fuldtud rimeligt affærdiger Nielsen almanakken med, at 'de virkelige Kunstnere' trak sig tilbage fra foretagendet, men det er dog en omtale værd, at sønnen Alfred Flinch efter farens død 1872 gjorde et forsøg på at højne det kunstneriske niveau. Tager man almanakken for 1874 i hånden, ses det,

at han havde sikret sig en glimrende række kunstnere som illustratorer: Lorenz Frølich (2 tegn.), P.C. Skovgaard ('Grundtvigs Grav'), Edvard Petersen (5 tegn.), O. Bache (3 tegn.), Holger Drachmann (5 tegn.), Niels Wiwel (4 tegn.) og Frants Henningsen (2 tegn.). De træsnit, der er signerede, skyldes xylograferne Chr. Henneberg (Skovgaard) og Robert Neergaard (Frølich, Bache, Drachmann og Henningsen). Det dårlige papir har stået i vejen for den gode intention, men et par af de tegninger, som Drachmann illustrerede sig selv med, går an, og Edvard Petersens bonde til hest, der illustrerer en fortælling af Knud Skytte, er bestemt ikke ueffen (se fig. 5). En anden sag er så, at træsnittene ikke viser samme tekniske egalitet som dem, Erik Dal har fremdraget og gengivet fra Folkekalenderens glanstid i 1850-erne.⁷ Flinch junior var ikke selv træskærer af profession, men havde forsøgt sig som forfatter og oversætter. Han tabte hurtigt geisten og solgte ca. 1880 forretningen med dens beholdning af træsnit m.v. og slog sig ned i udlandet. Almanakken beholdt sit navn, men Wisbechs Almanak overtog nu førerskab.

Nogle af Flinchs bedste elever, Axel Kittendorff og Johan Aagaard, grundlagde 1849 det xylografiske firma Kittendorff & Aagaard, som bl.a. sammen med forlæggeren C.W. Stinck udgav *Illustreret Almanak* for årene 1854-61 med mange velskårne træsnit (pris 48 skilling; omslag afbildet i Vald. Pedersen s. 42f, tegninger af Lorenz Frølich til årgang 1856 og 1861 i *Bogvennen*, 1898-99, s. 24 og 27). I samarbejde med Frølich udgav Kittendorff & Aagaard også 1854 den nu meget sjældne *Læsebog med 22 Billeder for Smaadrenge og Smaapiger tegnede af L. Frølich*, hvor denne er mester for de store randtegninger til bogens digte, anonymt forfattet af kopist i

Fig. 6. Titelblad tegnet af Lorenz Frølich, 1854.

krigskancelliet U.A. Overbye. Efter Inger Simonsens dom gør den frie kombination af tekst og illustration på bogsiden og hele det fordringsløse, men harmoniske og sikre præg bogen enestående inden for tidens børnebøger. En af siderne, 'Matrosdrenge', har hun selv afbildet,⁸ og randtegningen til 'Hankyllingen' er gengivet i *Bogvennen*, 1898-99, s. 22. De dekorative blomsterranker, hvormed Frølich indrammede titelbladet, ligger ikke langt fra, hvad den senere art nouveau eller

jugendstil kunne finde på (fig. 6).

Firmaets hovedindsats blev tre overdådigt illustrerede bogværker: *Felttogene* af Vilhelm Holst (1852), *Illustreret Danmarkshistorie* af Adam Fabricius (1854-55, 2. udg. 1861-62) og *Den danske Stat* af Edvard Erslev (1855-57), alle trykt hos Thiele. Xylograf Hendriksen, den senere revser af dansk bogudstyr, tog ikke i betænkning at kalde de to første 'de kønneste illustrerede Bøger, som har set Lyset i Dan-

mark'.⁹ Lauritz Nielsen er mindre generøs og siger om *Felttogene*: 'Desværre skæmmes den smukke Bogs Helhedsvirkning noget ved Billedernes ofte uheldige Placering' (s. 220). Han følger i det stykke den kræsne bibliofil Peter Christiansen,¹⁰ og forbeholdet gælder den omstændighed, at billederne i *Felttogene* findes placeret alle mulige steder på siderne - øverst, nederst, midtpå, foroven under én, to eller tre linier osv. Det kunne sandt nok være gjort med større fasthed, men giver på den anden side bogen masser af liv. Vald. Pedersen afbilder et opslag og finder, at 'de talrige træsnit bidrager til at gøre bogens typografiske form levende' (s. 26f). H.P. Rohde gør gældende, at billedplaceringen markerede et brud med konventionerne: 'Den tvangfri Anbringelse af Illustrationer i skiftende Størrelse inde i Teksten ... var dengang noget nyt' (s. 64).

Felttogene er illustreret af tegneren og litografen Adolph Kittendorff, Axels bror, som fik detaljerne i de ofte små tegninger til at fremstå forbløffende fint og klart

Fig. 7. Tegning af Adolph Kittendorff i Vilhelm Holsts *Felttogene*, 1852.

(fig. 7). Som en af firmaværkstedets medarbejdere har fortalt: 'K's smaa Illustrationer var Vidundere af xylografisk Tegning ... Det var en Festdag paa Værkstedet, naar en af dem kom, som senere, naar Frølich's og Constantin Hansens Tegninger paa Træ blev af-dækkede'.¹¹

Til *Illustreret Danmarkshistorie* medvirkede flere kunstnere, først og fremmest Frølich og Constantin Hansen, der i første bind lod sig inspirere til nogle af deres bedste tegninger, Frølich til sagnhistorien og vikingetiden, Hansen til den nordiske mytologi. De er repræsenteret hos Nielsen med hver en stor tegning fra danmarkshistorien (s. 208 og 210), og man forstår godt, at Nielsen her som andetsteds er faldet for fristelsen til at eksemplificere illustrationen med helsides billeder fra bogen. Men da hovedemnet trods alt er den danske bog, undrer man sig over, at han ikke i højere grad tilgodeser bogsider med billeder, der indgår i samspil med den trykte tekst. I Nielsens regi kommer det lidt for tit til at dreje sig mere om illustrationerne end selve bøgerne og deres layout, og ikke mindst for disse vægtige værkers vedkommende savner man ønskeligt, at de er festligt udsmykket med dekorative friser og vignetter samt store og flotte billedinitialer, der indleder de enkelte kapitler og afsnit. Nielsen vidste naturligvis godt, at det i anden halvdel af 1800-tallet hyppigt forekommer, at der til bøger og artikler, som skulle tage sig ud, blev tegnet friser og initialer m.v., og bemærker ligefrem, at 'initialarrangementerne' i *Felttogene* senere har udgjort forbilledet for en bog med illustrationer af Frants Henningsen (s. 260). Men at vise eksempler herpå er ikke faldet ham ind. Det er ret påfaldende og hænger højst sandsynligt sammen med, at han simpelthen ikke brød sig om disse udsmykninger. Han siger det næsten ligeud (s. 184): 'Som Regel gælder det, at det er de Bøger, som er enklest udstyret, der i vore Øjne hæver sig bedst indenfor denne Periodes danske Typografi'.

I alle værker er det Adolph Kittendorff, der har komponeret og tegnet de smukke billedinitialer, hvormed et

Fig. 8. Tre valkyrier tegnet af Lorenz Frølich og billed-initial komponeret af Adolph Kittendorff i Adam Fabricius' Illustreret Danmarkshistorie, 1854 og 1861.

kapitels indhold eller stemning blev anslået. De rent dekorative friser og vignetter eller såkaldte 'Forziringer', der blev anvendt i danmarkshistoriens første del og siden gentaget i *Den danske Stat*, skyldes Magnus Petersen, der havde tegning af arkæologiske og museale genstande som speciale. Fra danmarkshistorien vises den første side af sagn-

historien, foroven indledt med Frølichs tegning af tre valkyrier, Odins møer, der mærker de krigere, der skal falde, og nedenunder teksten med Kittendorffs billedudsmykkede 'M' (fig. 8).

Illustrerede sider i *Den danske Stat* er afbildet i 1949-katalogen (s. 150: Merløse Kirke), H.P. Rohde (s. 63: Roskilde

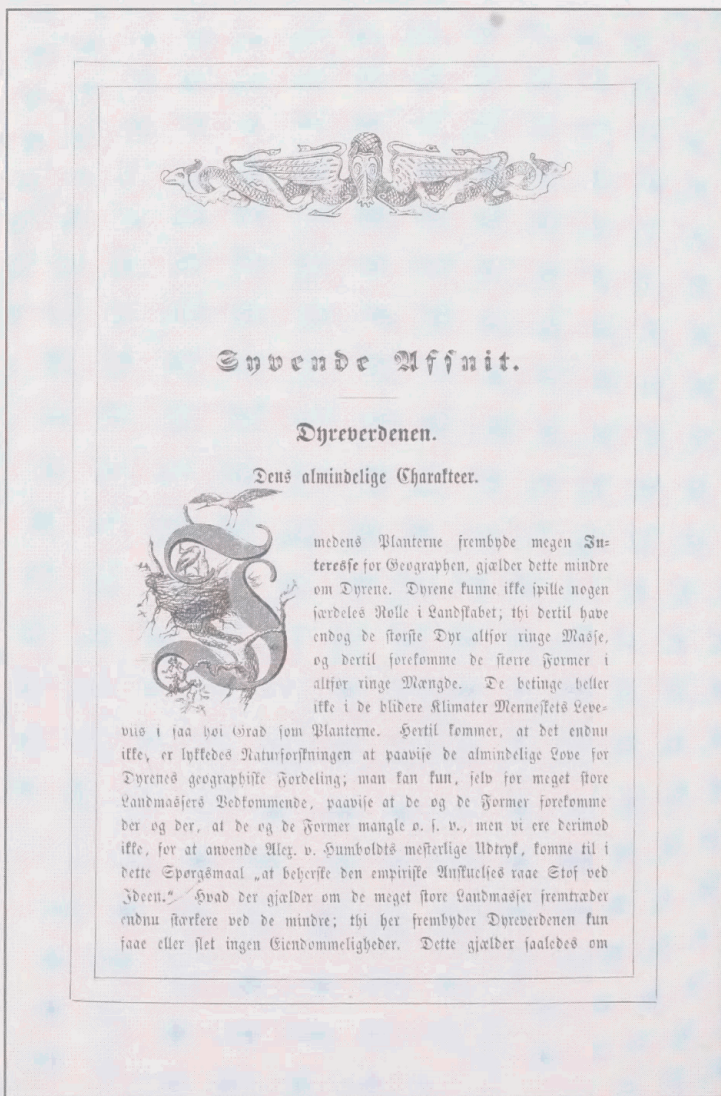

Fig. 9. Ornament foroven af Magnus Petersen og billedinitial af Adolph Kittendorff i Edu. Erslevs Danske Stat, 1855-57.

Domkirke) og Vald. Pedersen (s. 45: Uvelse Kirke), men bogen handler om meget andet end kirker, og ingen af de valgte sider har billedinitialer at fremvise. Her gengives første side i afsnittet om dyreverdenen med et friseornament af Magnus Petersen, der er genbrug fra Danmarkshistorien, og indledningsbogstavet 'U' i Kittendorffs elegante komposition (fig. 9). Genbruget omfattede

isørigt også enkelte billedinitialer, der ikke altid blev anvendt på heldig vis. Begyndelsen af afsnittet om statsforvaltningen s. 360 indledes således med et 'U' stafferet med nogle flådeskibe. Motivet har ikke noget med statsforvaltningen at gøre, og initialen viser sig da også at stamme fra et kapitel i Danmarkshistorien, der mere relevant omhandler tiden fra 1808, da den danske flåde var i spil.

Digression: Boisens danske læsebog

Til Kittendorff & Aagaards virksomhed hører, at de i 1870'erne producerede endnu et kendt værk, Niels Baches *Danmarks, Norges og Sverigs Historie*, også dette oplivet af mange illustrationer, men præget af genbrug fra især Fabricius' danmarkshistorie og i ringere standard.

Mindre kendt er Kittendorff & Aagaards udgave af F.E. Boisens *Dansk Læsebog I*, 1858 og nyt oplag 1860 (377 s. med 120 afbildninger) og II, 1860 (204 s. med 46 afbildninger). Den er ikke en dansk bog, som er værd at nævne i Lauritz Nielsens æstetiske forstand, men en danskbog er den, umådeligt underholdende og af flere grunde en fornøjelse at blade i. Udvalget er foretaget af den pastor Boisen, der gik under navnet 'Budstikke-Boisen' på grund af det folkeligt oplysende blad *Budstikken*, som han selv skrev og udgav fra 1852 til 1879, og læsebogen er øjensynlig tiltænkt en fri- eller højskoleungdom. Der meddeles rundhåndet eventyr, fabler, legender, gude- og heltesagn, 'gamle danske Minder', folkeviser, ordsprog, salmer og sange, og der fortælles episoder af danmarkshistorien under overskrifter som 'Det danske Folks Kjærlighed til Kongen', 'Kjærlighed til Fædrelandet' og 'Dannekvinder', ligesom der gives prøver af danske digtning med korte digterbiografier under rubrikken 'Kjærlighed til Modersmaalet'. Af Grundtvig er der naturligvis talrige sange, men også Kierkegaard er tilgodeset med et lille stykke om 'Den bekymrede Lilie'. I bd. II findes der skildringer af den danske natur og afsnit om opfindelser som f.eks. krudtet, bogtrykkerkunsten, dampkraften og telegraferen og til sidst nogle kapitler af den danske kirkehistorie.

Indimellem oplives teksterne af de talrige, ialt 166 illustrationer i træsnit, nogle lette at identificere som genbrug fra de

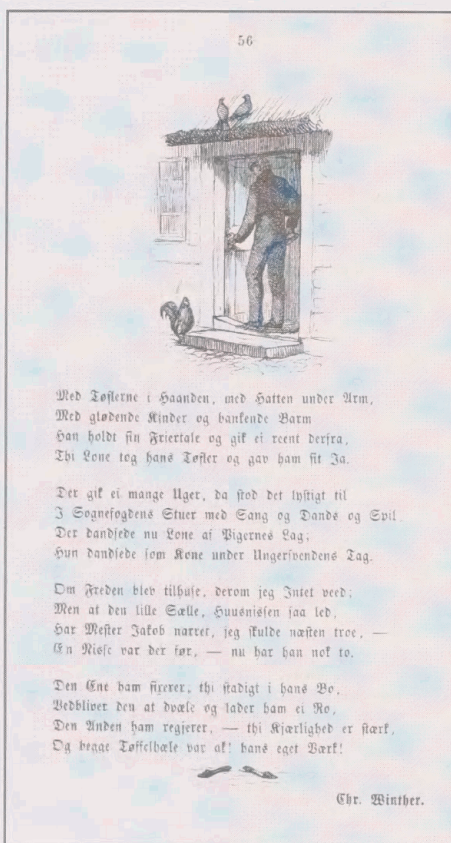

Fig. 10. Boisens Læsebog: Anonym tegning og slutvignet til Chr. Winthers digt 'Jacob og Lone'.

ovennævnte værker, andre af uvis proveniens eller fremstillet direkte til bogen. Det forholdsvis færre antal illustrationer i bd. II kompenseres i nogen grad af, at der her (men ikke i bd. I) er anvendt billedinitialer. Kunstnersignaturer angives ikke, men i nogle få tilfælde er træsnittene signerede af xylograferne, der har skåret dem, dvs. Chr. Henneberg, J.F. Rosenstand og Axel Kittendorff (Henneberg I, s. 106, 133, 136, 148, 242, 256, 264, 316, 346 og II, s. 22, 175 og 196; Rosenstand I, s. 45, 113, 187, 243, 292 og 351; Kittendorff I, s. 226 og tavlen forrest i II).

Fig. 11. Boisens Læsebog: Anonym tegning til 'Grantræet'. Jvf. fig. 1.

Da H.P. Rohde i sin tid var på jagt efter gamle Blicherillustrationer, fik han et behjertet vink om, at læsebogen burde efterses - og ganske rigtigt: Blicher er repræsenteret med 'De tre Helligaftener', hvortil hører tre træsnit, der udgør de ældste Blicherillustrationer af nogen betydning (I, s. 244-55). Og som Rohde kunne påvise, de er tilmed udført efter tegninger af den jyske maler Christen Dalsgaard.¹² I bind II kommer Blicher atter til orde i et afsnit med skildringer af den danske natur, hvor Boisen under emnet 'Den jyske Hede' har valgt at gengive første halvdel af 'Hosekræmmeren' (II, s. 67-75). Som illustration er sat et træsnit af det kendte maleri af Vermehren betitlet 'En jysk Faarehyrde paa Heden'. (Sagt i parentes: En slags Blicherillustrationer findes

yderligere i Wisbechs Almanak for 1875, hvor Carit Etlar i 'En smuk Historie' har fortalt om sit samvær med Blicher. Illustratoren er Knud Gamborg, som viser Blicher i to situationer, først i samtale med en gammel hæsleg taterkvinde, sidst stående forklaret på en hedebakke i aftensolens skær med hatten i hånden og brillerne i panden).

Rohde holdt forsigtigt muligheden åben for, at de tre Blicherillustrationer var genbrug fra anvendelse i en eller anden litterær afkrog. Det samme forbehold må tages for f.eks. de små kønne vignetter til Christian Winthers fortællende digt 'Jacob og Lone' (I, s. 50-56), der er nok så charmerende som Julius Exners billede til udgaven af digtet i 'Træsnit' (1871 og senere). Et par tøfler, som spiller en vis rolle i digtet, har in-

Fig. 12. Boisens Læsebog. Anonym tegning til 'Grantræet'.

spireret til den vittige slutvignet, som ses på fig. 10. Muligheden for, at Blicher- og Winther-illustrationerne er fremstillet direkte til bogen, er dog langt fra udelukket, for ved siden af vitterligt megen genbrug er der vitterligt også fremstillet flere nye træsnit. Således til kapitlet om Holberg Kittendorffs træsnit af 'Erasmus Montanus' efter tegning af Marstrand (I, s. 226) og tavlen forrest i bd. II med 'Ægirs Gæstebud' efter Constantin Hansens maleri, der første gang var vist på en udstilling 1858.¹³

Friske må også de fem træsnit være, som illustrerer bogens to studenterfortællinger (I, s. 32-49), for fortællingerne er personlige erindringsstykker hentet fra Boisens egen 'Budstikke', som absolut ikke var illustreret. Og endelig rummer læsebogen anonyme illustrationer til H.C. Andersens eventyr 'Grantræet' og 'Den lille Pige med Svovlstikkerne', som den omfattende H.C. Andersenforskning utvivlsomt havde regi-

streret, om de tidligere havde været gengivet i en almanak eller snart sagt ethvert andet sted end netop i Boisens læsebog. Såvidt en orientering i den uoverskuelige litteraturrækker, har ingen af de mange Andersenianere taget notits af deres forekomst, og de var i hvert fald ukendte, da Erik Dal 1975 kortlagde de danske illustrationer til eventyrene.¹⁴

Grantræet (I, s. 1-13) har fået tildelt fire træsnit og overhaler dermed Vilhelms Pedersens version på kun to billeder. Fælles motiver er et indledende billede med grantræet ude i skoven (se fig. 1) og et slutbillede med drengen, der stoltserer med julestjernen på brystet. Drengefigurerne er nært beslægtede, men Pedersens dreng er uden selskab, hvorimod den ukendte kunst-

Fig. 13. Boisens Læsebog: Anonym tegning til 'Grantræet': "Drengene legede i Gaarden, og den mindste havde paa Brystet Guld-stjernen, som Træet havde baaret sin lykkeligste Aften; nu var den forbi ...".

Fig. 14-16. *Boisens Læsebog: Anonyme tegninger til 'Den lille Pige med Svovlstikkerne'. „I denne Kulde og i dette Mørke gik paa Gaden en lille fattig Pige ...“ „Hun strøg igen mod Muren en Svovlstikke, den lyste rundt om, og i Glandsen stod den gamle Mormor ...“ „ - dod, frossen ihjel den sidste Aften i det gamle Aar.“*

ner tro mod historien viser ham i selskab med et par andre børn (fig. 13). Underligt nok har Pedersen forbigået kulminationen juleaften, men den viser læsebogen på billede nr. 2 (= fig. 11), hvor træet stråler i al sin glans omgivet af børn og voksne. Efterfølgende illustrerer et lidt gnidret billede nr. 3 ophugningen foran den store bryggerke-del (fig. 12).¹⁵

Den lille Pige med Svovlstikkerne (I s. 13-16) er som bekendt en meget kort historie, som Andersen skrev på opfordring, da han fik tilsendt træsnittet af en svovlstikkepige efter tegning af Lundbye - hun er bl.a. afbildet hos H.P. Rohde s. 64. Lige så

lidt som 'Grantræet' har denne historie inspireret Pedersen til mindeværdig kunst, og det kan hævdes, at de tre illustrationer i læsebogen viser et bedre greb (fig. 14-16): Først et snapshot af pigen, der forgæves faldbyder sine svovlstikker på gaden. Derpå situationen, da hun stryger en stik mod muren og ser sin mormor for sig, fint anskueliggjort ved at mormoren afspejles på muren. Til sidst pigen siddende i samme position på trappen nytårsmorgen, men nu halvvejs dækket af sne - ingen kan være i tvivl om, at hun er frosset ihjel.

[Fortsættelse følger]

Noter

- ¹ *Magasin*, 18. årgang nr. 1 marts 2005, s. 31-45.
- ² *Fund og Forskning* VII-VIII, 1960-61, og bd. 41-43, 2002-04.
- ³ Mere om Borup og hans træsnit i *Bogvennen*, 1957, s. 98-107 og Harald Ilse: *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992, s. 150-53 og 292. Et af Borup illustreret ligvers er afbildet i *Den trykte Kultur-arv*, red. af Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen, 1998, s. 35.
- ⁴ Se videre Erik Dal: *Nogle arbejder om bogvæsen. En causerende autobiografi*, 1992.
- ⁵ Inger Simonsen: *Den danske børnebog i det 19. aarhundrede*, 2. oplag 1966, s. 57; Vibeke Stybe: *Fra billedark til billedbog*, 1983, s. 43. Andre illustrationer fra bogen er gengivet i *Digt og Klogskab - et udvalg af 1800-tallets børnelitteratur*, Center for Børnelitteratur 2003, s. 126-30.
- ⁶ Nærmere om udgivelsesforløbet i R. Paulli: *Bibliografi over danske Folkebøger* II, 1918-36, s. 156ff nr. 17, 33, 35, 39 og 40 med henvisninger.
- ⁷ Fra Flinchs almanak for 1842-43 er træsnit efter Lundbyes tegninger gengivet i *Danske Folkesagn med billeder af Johan Thomas Lundbye* ved Mogens Lebech, 1965. Erik Dal har genudgivet *Vilhelm Pedersens illustrationer i Folkekalender for Danmark 1853-59 ...*, 1977, jvf. andre gengivelser fra årgangene 1853, 1863 og 1864 i H.P. Rohde s. 7, 57 og 61. Almanaklitteraturen i almindelighed findes omhandlet i efterskriften til Ole Ravns antologi *De bedste almanakfortællinger 1860-1960*, 1987.
- ⁸ *Den danske børnebog* (note 5), s. 112f.
- ⁹ *Bogvennen*, 1893, s. 49.
- ¹⁰ Peter Christiansen: *Carl Thomsen som Illustratør. En Karakteristik og et Bidrag til dansk Bogillustrations Historie*, 1939, s. 28.
- ¹¹ Bernhard Olsen i *Bogvennen*, 1900, s. 51.
- ¹² H.P. Rohde: *Blicherillustratører*, 1976, s. 28-35.
- ¹³ Disse to træsnit er efter Boisens læsebog afbildet af Bernhard Olsen i *Bogvennen*, 1900, s. 49.
- ¹⁴ Erik Dal: *Danske H.C. Andersen-illustrationer 1835-1975*, 1975. Jvf. sammes *Den lille Pige med Svovlstikkerne. Træk af et eventyrs forhistorie og skæbne*, 1956, og diverse senere kommenterede eventyrudgaver.
- ¹⁵ Andre upågtede illustrationer til 'Grantræet' er fundet dels af Erik Dal i en læsebog for folkeskolen fra 1913 og gengivet i mindeudgaven af Andersens *Samlede eventyr og historier* bd. 2, 1975 (anonym tegner), dels af Vibeke Stybe i et fransk børneblad fra 1864, hvor Frølich har illustreret eventyret, gengivet i *Anderseniana* 1988, tr. 1989, s. 97-107. Begge har ligesom illustratoren i Boisens læsebog valgt at vise træet juleaften.